17ᴿᴰ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 5,169 — Կ. ՊՈԼԻՍ, 1913, ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 11—24 — ՈՒՐԲԱԹ

بوزانتيون
ایكونومی وسیاسی غزته، صاحب امتیاز ومدیر مسئولی
بوزانت كچیان
درسعادتده دیون عمومیه قربنده خواجه خان
جادەسندە {بوزانتیون} غزتهسی

ՁՕ ՓԱՐԱ

Բիւզանդիոն

ՁՕ ՓԱՐԱ

ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱԹԵՐԹ ԱՄԵՆՕՐԵԱՅ

ՏԷՐ ԵՒ ՏՆՕՐԷՆ
ԲԻՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ

PUZANTION
Journal Arménien Quotidien,
Politique, Financier et Littéraire
Directeur-Propriétaire
PUZANT KÉTCHIAN
Direction du Journal Arménien PUZANTION, Constantinople, Hodja Han
Djaddé, près de la Dette Publique.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ՅՈԲԵԼԵԱՆԸ 413—1513—1913

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԳԻՐԻՉ ԵՒ ՍՈՒՐ

ՕՐՈՒԱՆ ՏՕՆԻՆ ՆԵՐՇՆՉՈՒՄՆԵՐԸ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԸ ՍԿԵՊՏԻԿՆԵՐՈՒՆ

ԻՆՉ Կ'ԸՍԵՆ ԹԵՐԱՀԱՒԱՏՆԵՐԸ

Ունա՞յն է արդեօք մեր պարծանքը՝ կ'չափազանցե՞նք արդեօք երբ այսչափ յամառակամ կ'չեշտենք Հայ Լեզուին ու Մեսրոպեան Տառերուն Հայոց համար քաղաքակրթիչ ազդեցութեան և փրկարար գործօնութեան վրայ։ Ամէն խանդավառութիւն իր վաղորդայնն ունի, և ամէն հոսանք Հակահոսանք մը յառաջ կ'բերէ։ Զարմանալի չէ ուրեմն որ կան դժնէ միտքեր (des esprits chagrins) որ կ'տարակուսին մեր ոգեւորութեան առարկաներուն նկատմամբ, կասկածներ կը յայտնեն, և կ'առարկեն թէ՝

«Արդարեւ, մեծագործ են, պաշտելի են Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ, Հայ տառերն յօրինած, Հայ լեզուն կոկած, յղկած, գրական լեզուի ազնուութեան բարձրացուցած ըլլալնուն համար։ Բայց յետո՞յ։ Իրա՞ւ է որ Հայ Տառերն ու Հայ Լեզուն փրկեր են Հայ ազգութիւնը, եւ գերիվերոյութիւն մը անոր պարգեւեր են շրջակայ ժողովուրդներուն վրայ։ Քիւրտն Հայուն ինչի՞ն նախանձելու պէտք ունի այսօր։ Ո՞վ է Քիւրտերուն Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը. Մինչ Քիւրտերն իրենց ազգութիւնն ա՛լ աւելի առողջ չպաշտպանեցի՞ն ցայսօր։ Բայց մինչ իրենց ՀՐԱՑԱՆԸ շատ աւելի Նպատակայարմար գործիք մը չէ՞ քան մեր մեծապանծ ԼԵԶՈՒՆ, եւ մեր հրաշալի ՏԱՌԵՐԸ։ Մեր երանելի Ս. Հայրերը փոխանակ այս աստիճան կրօնաւորութեան եւ դպրութեան կամ գրականութեան մէջ մխըրճուելու, թրծուելու, զինուորական ու քաղաքագիտական ձիրքեր մշակէին եւ Հայ ժողովուրդն ալ զէնքի եւ ինքնապաշտպանութեան վարժեցնէին հրահանգէին, շատ աւելի օգտակար չէ՞ին ըլլար Հայութեան։ Աղէ՛կ բան մ'ըրեր են տխրագուն ժողովուրդ մը շինելով զմեզ։ Հայաստան եթէ վաղը բարեկարգուելիք ըլլայ, Քիւրտ բնակչութեան թիւն եւ Քիւրտ տարրին զէնքը մինչ նուա՞զ հաշուի պիտի առնուին քան Ս. Սահակի լեզուն, Ս. Մեսրոպի տառերն եւ Ս. Դրոց Թարգմանութիւնը։ Այսօր խնդիր անգամ ընողներ կան թէ «Քրիստոնէութիւնն ի՞նչ օգուտ բերաւ մեզի։ Հայերը ջարդել տալէ զատ ինչի՞ ծառայեց Քրիստոնէութիւնը»։ Բայց ի՞նչ Քրիստոնէութիւնը, խելքերնիս ու միտքերնիս, դարերէ ի վեր. Հայ լեզուին, Հայ գիրին եւ գրականութեան տալով ի՞նչ խեր տեսանք. Աստուածնի՛դ սիրէք, ըսէիք որ իմանայինք։ Քիւրտն ո՛չ գիրք ունի, ո՛չ գիր, ո՛չ ալ գրական լեզու, ո՛չ Դպրեվանք, ո՛չ Ուսումնական Խորհուրդ կամ Ազգային Ժողով, ո՛չ Պատրիարքարան, ո՛չ ալ [illegible]։ Բայց մինչ այսօր Հայէն նուա՞զ սէր է իր ազգութեան, իր ցեղին, եւ Հայէն պակա՞ս գիրք մը բանած է արդեօք իր ազգային իրաւունքները պաշտպանելու համար երբ Արեւելեան Գաւառները բարեկարգելու երջանկալէտ ժամն հնչէ։»

Քիւրտերուն վիճակը, անոնց Հրացանին շնորհիւ, ա՛յս աստիճան նախանձելի գտնող հարեւանցի ընդդիմախօսը թո՛ղ իր աչքը դարձնէ Կովկաս, Արեւելքի կողմ, և Պօսնա—Հէրսէք, Արեւմուտքի կողմ, —և մտիկ ընէ մեր սա՛ բանիբերներուն։

— Կովկասի մէջ աւելի քան եօթն միլիոն Իսլամներ կան երեք միլիոն Քրիստոնէից դէմ։ Այս Իսլամները առկաւին կէս դար կամ 60 տարի առաջ, մեծ Վորոնցով իշխանի փոխարքայութեան օրով, վիճակակից էին այսօրուան մեր կողմի Քիւրտերուն։ Փէշ-[illegible], յամառ ցեղեր զինեալ, ասպատակ ցեղեր էին Տաղիստանցիք, Չերքէզք, Դաղստանայք, Լէզկիք, Աբխազայք, Չէչէնք, և որ իր կարգին։ Ցարեկը կ'դողացնէին շրջակայ Քրիստոնեաները։ Գիշերն ալ անոնց քունը կ'խանգարէին երազի մէջ։ Չերքէզներուն այն ժամանակի կեանքէն իբր յիշատակ՝ իրենց աւազակութեան վէպերը միայն կան այսօր, իսկ անհարկու Լէզկիներէն համանուն պարը միայն (Լէզկինքա)։

Քրիստոնեայ արդիւնագործ ժողովրդին գլխուն պատուհաս լեռնաբնակ կամ վաչկատուն ցեղերու գոյութիւնը քաղաքակիրթ կեանքի պայմաններուն հետ անհաշտ, անկանոն, վտանգաւոր վիճակ մ'էր։ Կովկասի Կառավարութիւնը, պարբերական փորձերէ ետքը, լուրջ ձեռնարկ մ'ըրաւ նուաճելու ըմբոստ և ասպատակ ցեղերը, և տարիներու յամառ պայքարէն ետքը, յաղթեցաւ։ Օրէնքն յարգել տալ անոնց, ընկճելով ամէնէն անհնազանդ պետերը, որոնց վերջինն եղաւ Շէյխ Շամիլ, որ Կովկասի մէջ նոյն դերը կ'խաղար ինչ որ Արարատի այս կողմը կ'ընէին Պէտէրխանի Շէյխ Մահմուտ, Շէյխ Օպէյտուլլահ, Շէյխ Ճէլալէտտին, և վաղամեռիկ Շաքիր—Միր Մէհ եղական ! զոյգը։

Իրենց զէնքի հմայքէն զրկուած, Կովկասի [illegible] տարրերն ստիպուեցան կարգաւորեալ կեանքի պայմաններուն վարժուիլ, չհանդուրժողներն ելան գաղթեցին, և իրենց համակրող միջավայրը գտնեցին, բայց ստուար մեծամասնութիւնը մնաց, և հիմա բարեկարգ աշխատութեան մէջ համն առած է քաղաքակրթութեան, և բարեբար, բարեգործ Կովկասեան Կառավարութեան հովանիին ներքև, աւելի անդորր կեանք մը կ'վայելէ։

Բայց Քրիստոնեայք, ի հարկէ, աւելի բարեկեցիկ վիճակ մ'ունին, աւելի հին քաղաքակրթութեան մը ժառանգներն ըլլալով աւելի շուտ ընտելացան եւրոպական Կառավարութեան մը հիմնարկութիւններուն, և շնորհիւ իրենց ուսման ու կրթութեան, դիւրաւ մարսած և իւրացուցած են անտեսական բարգաւաճման ու մտաւոր զարգացման միջոցները։

Կովկասի մէջ Իսլամք այլ եւս զէնքով չէ որ կ'մրցին Քրիստոնեաներուն դէմ, այլ առևտրով, ճարտարութիւնով և վարժարաններով կ'ջանան հասնիլ և հաւասարիլ աւելի կանուխ արթնցած քրիստոնեայ ժողովուրդներուն յառաջխաղացքայլերուն։

Կովկասի երէկուան պատմութիւնը, այնչափ հրահանգիչ, այնչափ խրախուսիչ, կէտ առ կէտ, մեր արեւելեան գաւառներուն ալ վաղուան պատմութիւնն է, այս իմաստով որ երբ մեր կողմն ալ կարգաւորեալ վարչութիւն մը հաստատուի բարենորոգման ծրագրերուն յաջողութեամբ, հրացանը չէ այլևս որ գործ պիտի տեսնէ, այլ, Օրէնքի պաշտպանութեան ներքև, գութանն ու արօրը, դպրոցն ու արհեստանոցը, [illegible], ի մի բան՝ Քաղաքակրթութիւնը, որուն առջև անդի պիտի տան Արարատին այս կողմը տակաւին տիրող միջնադարեան աւատական դրութիւնն և զայն տածող և սնուցանող հնօրեայ փտած Ռէժիմը։

Պօսնա—Հէրսէք, երբեմն Օսմ. Տէրութեան հնագոյն նահանգներուն վրայ, նոյն պատմական ճշմարտութիւնը տարբեր բառերով կ'գրուէ մեզ։

Ինչպէս մեր Քիւրտերն իսլամ եղան Հարաւէն եկող արաբական արշաւանքին բերմամբ, Պօսնացիներուն մէկ մասը թողուց Քրիստոնէութիւնն ու Իսլամութեան յարեցաւ Արեւելքէն եկող Թուրք արշաւանքին զօրութեամբ, պահել կարենալու համար իրենց ստացուածքը, կալուածները, տունն ու տեղը։

Պօսնա—Հէրսէքի սերբ քրիստոնեայ բնակչութեան ընչաւէտ և ազդեցիկ մէկ մասը կրօնափոխ ըլլալով, զէնք կրելու արտօնութիւն վայելեց, և իր անտեսական դիրքն ապահովեց և զօրացուց, մինչ երբեմնի քրիստոնեայ եղբայրներն իրենց ճորտերն եղան, և կրօնային ատելութեան դարէ ի դար չեչտուելովը, հարստահարիչներու և հարստահարեալներու երկու որոշ դասեր յառաջ եկան նոյն երկրին մէջ ուր երբեմն ամէնքը նոյն ազգութեան, նոյն ցեղին և նոյն Եկեղեցիին զաւակներն էին։

Յիսուն տարի առաջուան Պօսնա—Հէրսէքի վիճակը շատ չէր տարբերեր Հայաստանի այսօրուան վիճակէն։ Ընկճուած, չարչարուած քրիստոնեայ գեղջուկներու և վարձական հողազուրկ երկրագործներու դասակարգին մէջ այն ատեն ալ անշուշտ իրենց հարցնողներ կային թէ Քրիստո- [illegible]

Բայց անցեալ վիճակներ մնայուն չեն կրնար ըլլալ ո՛չ ֆիզիքական աշխարհի մէջ, ո՛չ ալ ընկերային կազմակերպութեանց մէջ։

Երբ քաղաքակիրթ վարչութիւն մը գայ Օրէնքն ու Իրաւունքն յարգել տալու, իսկոյն աչքի կ'զարնէ որ դասակարգի մը այս կամ այն դաւանութեան պատկանիլն իրեն չի տար ո՛և է առանձնաշնորհում՝ զէնք կրելու, կամ Օրէնքէն վեր կենալու, կամ իր դրացիները հարստահարելու յանուն ո՛և է ցեղային կամ կրօնային ժառանգածին գերազանցութեան։

Երբեմն Փաշաներու և Պէյերու մենաշնորհ համախոհութեան ապաւինելով իրենց քրիստոնեայ հայրենակիցները տառապեցնող պօյնաք երեւելիներն և իրենց սրբանեակները գործնականապէս ուսան այս ճշմարտութիւնը 1878էն ասդին։ Շնորհիւ իրենց աւելի յառաջընթաց կրթութեան ու զարգացման, Պօսնա-Հէրսէքի օրթոտոքս և կաթոլիկ ժողովուրդներն այսօր աւելի յուսալից վիճակ մ'ունին, հրացանը կամ առանձնաշնորհեալ այս կամ այն դասակարգն այլեւս ձայն և դեր չունին գործին մէջ, և թէև Վիեննայի Կառավարութիւնը դարերով առաջ յափշտակուած հողերը չի կրնար ետ առնել և ուրիշներու տալ, բայց պարկեշտօրէն կ'աշխատի լուծել հողային խնդիրը, գնելով մեծ կալուածները, զոր մաս առ մաս վճարումով տիրանալու պայմանով մշակներուն կ'բաշխէ։

Ո՛չ, Հայերը առիթ չունին ցաւելու որ իրենց Սրբազան Նախնիք կանուխէն պէտքը զգացեր են մտաւոր մշակութեան, և բալլորանուէր փարեր են անոր։

Առաջին անգամ որ քաղաքակրթութեան բնական պայմանները մուտ գործեն իրենց երկրին մէջ, զարգացման աւելի ընդունակ ժողովուրդ մ'ըլլալնուն պտուղը պիտի վայելեն ի հարկէ։

Արշակ Չօպանեանի վերջին գիրքէն Ահմէտ Ճէվտէթ պէյի այս Գչ. որուն մէջբերումն Հայաշատ Գաւառներու Հայ և Պետական դպրոցներու թիւին նկատմամբ շատ բան կ'հասկցնէ Հայուն կրած զոհողութիւններուն վրայ ի սէր քաղաքակրթութեան։

Այսչափ հաւատարիմ սէր և յարում մտաւոր զարգացման՝ դարերու ընթացքին մէջ անընդհատ արտայայտուած այս կամ այն ձեւին տակ, անշուշտ իր վարձատրութիւնը պիտի ունենայ երբ վերնան երկրին մէջէն արտակարգ վտանգաւոր պայմաններն որոնք կ'քաջալերեն, կը նուիրագործեն ազատութիւնն ու բռնութիւնը։

Բայց նաև չմոռնանք որ վերև յիշուած հարեւանցի դիտողութեան մէջ կէտ մը հեռի չէր ճշմարտութենէ։ Այսինքն թէ Հայերը պարտէին զէնք առնել և զայն չթողուլ։

Մենք ուրիշ առթիւ մը այս սիւնակներուն մէջ դիտել տուինք որ Հայերն իրենց երկրին մէջ հաւանօրէն աւելի ապահով վիճակ կ'ունենային, եթէ ժամանակին աւելի յարած ըլլային զինուորականութեան և ազգային միութեան գաղափարին, փոխանակ վայրապար [illegible], և իրենց ամէնէն թարմ ոյժերը վանականութեան մէջ խամրեցնելու։

Բայց այս հնաւուր սխալները սրբագրելու ժամանակը չատոնց անցեր է, և մեր պարտքն է նորագոյն սխալներէ զգուշանալ մեր ազգային քաղաքականութեան մէջ։

Բարոյական ու ֆիզիքական կարովին զարգացումն ու ինքնապաշտպանութեան իրաւունքն այնքան տարրական պահանջներ են ո՛և է ժողովրդի համար որ անոնց վրայ ո՛չ իսկ հրապարակաւ ճառախօսելու կ'կարօտին Հայերը։ Այսուհետև մեր ազգային ընթացքը պիտի ըլլայ մեր ժողովրդին իմացական, բարոյական ու անտեսական զարգացման հոգ տանիլ, մեր բարօրութիւնը փնտռելով բոլոր երկրին բարօրութեան մէջ, առանց նախանձ չարժելու մեզ դէմ, առանց ցուցամոլութեան, առանց խոշոր բառերու շռայլութեան։

Երբ իրաւամբ կ'գանգատինք Քիւրտին ձեռքը թողուած հրացանէն, չմոռնանք որ ամենէն խոշոր բառերն այն հրացանէն պակաս վնաս չտուին մեր Ազգին։

Ս. Սահակի Լեզուն և Ս. Մեսրոպի Տառերը Հայոց մտաւոր և հոգեւոր փրկութեան երկնառաք գործիքն եղան, բայց նաև [illegible] ոչ նուազ մահացու [illegible], Հայեր խոցոտեցին, և ետ տարին զմեզ բանաւոր յառաջդիմութեան շաւիղներուն մէջ։

Պզտիկ ազգ մ'ենք, որ այսօրուան ազգերուն մեծութեան ու զօրութեան քով, անտեսելի քանակութիւն մը դառնալու վտանգին ներքև կ'գտնուի, և այնու հանդերձ, կրօնային ու [illegible] պառակտումներ կ'ջլատեն մեր փոքրիկ ոյժը, և հակառակ ուղղութիւններու մէջ կ'սպառեն թափուած ճիգն ու ջանքը, և կրուած զոհողութիւնները։

Առնենք են մեր ներքին տէրտերը, որոնց քով պահ մը կ'ոսեմանան արտաքին դժուարութիւնները մեր ազգային կացութեան։ Մեր երկրին մէջ քաղաքակրթութեան ներմուծումը պիտի որոշէ շատ մը արտաքին խրթնութիւններ, և աւելի կանոնաւոր կեանք մը պիտի հաստատէ։ Բայց մեր ցեղային թերութիւնները մենք միայն կրնանք սրբագրել, դուրսէն օգնութիւն չենք կրնար սպասել ատոր համար։ Քիւրտին հրացանին դէմ նկուն համարուած Հայն իսկ, երբ առիթն [illegible] ներկայացաւ, փորձով ցուցուց որ անվեհերութեան, կարգապահութեան և անձնուիրութեան կողմէ Արեւելքի ո՛չ մէկ ցեղէ ետ կ'մնայ, և իր քաջութեան և խիզախ դիմադրութեան հին համբաւն ցայսօր ալ չի թերանար։ Օսմ. բանակին մէջ Հայ զինուորները պատուաւորապէս կռուեցան, և Օսմ. զօրապետներու անվերապահ գովեստին արժանացան։ Ռուսիոյ բանակին մէջ Հայ պաշտօնեայք և զօրականք արդէն նշանաւոր հանդիսացեր էին։ Քաղաքացիական (սիվիք) ձիրքերու և բարեմասնութիւններու մէջ ո՛չ մէկ Կառավարութիւն Հայոց դէմ գանգատելու առիթ ունեցած է։ Հայուն ցեղային թերութիւնները Հայուն միայն կ'վնասեն։ Մենք Հայերս մէկտեղելով և մեր պակասութիւնները մեր ձեռամբ սրբագրելով միայն կրնանք պատրաստել մեր ժողովուրդը լիովին օգտուելու անտեսական ու վարչական այն նոր պայմաններէն որոնք կ'պատրաստուին Մօտիկ Արեւելքի համար։

ԲՈՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ

ՎԱՂԸ, ՇԱԲԱԹ, Օրուան Տօնին առթիւ, «ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ», բացառապէս ճոխ պարունակութիւն մը պիտի ունենայ, առաջին ու չորրորդ էջերն ամբողջովին նուիրուած ըլլալով Հայկական Մեծ Յոբելեանին վերաբերեալ արձակ եւ ոտանաւոր, աշխարհաբար թէ գրաբար զանազան գրութիւններու։

ՄԵՍՐՈ՛Պ, ՄԱՇԹՈ՛Ց, ԹԷ ՈՒՐԻՇ ԱՆՈՒՆ

Երեսունհինգ տարի առաջ էր, Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանի ուսանողութեան շրջանիս, երբ իրիկուն մը՝ դպրոցէն տուն դարձիս, Ս. Ստեփաննոսի բակէն կ'անցնէի, Տ. Հինգեարպէյէնտեան բանասէր քահանան, որ իր ժամաբարի շրջանը անցընելու համար եկեղեցւոյ խուցը կ'մնար, զիս ներս կանչեց, եւ գիւտ մ'ընողի ժպիտով, բացաւ երկու մեծածաւալ բառարաններ։

«Տե՛ս, տղա՛ս, սա՛ արաբերէն مشرف (մուշրիֆ) բառը, որ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ, ՍՐԲԱԶՆՈՒԹԻՒՆ կ'նշանակէ, տառադարձութեամբ ՄԵՍՐՈՊ եղած է Հայերէնի մէջ։ Իսկ Ցուցարէն սա՛ «Մասթօս» բառէն ալ՝ որ նոյնպէս ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ, ՍՐԲԱԶՆՈՒԹԻՒՆ (Eminence)(*) կ'նշանակէ, յօրինուած է Հայերէն ՄԱՇԹՈՑ բառը։ Ասկէ կ'ելլէ որ Հայ տառերը գտնող երանաշնորհ վարդապետին բուն անունն ո՛չ ՄԵՍՐՈՊ է, ո՛չ ՄԱՇԹՈՑ։ Ասոնք պատուանուններ են, ինչպէս ՀԱՅՐ ՍՈՒՐԲԸ կամ ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆԸ, որ սովորաբար կ'տրուէին իրեն, եւ որոնք՝ կ'երեւի թէ ժողովրդին բերնին մէջ յարատեւ յեղաշրջուելով, մոռացութեան մատնել տուած են վարդապետին բուն անունը, եւ դարերու նուիրագործմամբ այն պատուանունները իբր այն առանձնացած են մեզի։ Հարկ է ուրեմն որոնել եւ գտնել թէ ինչ եղած է Մեսրոպ ու Մաշթոց անունով ճանչցուած վարդապետին բուն անունը, որուն այնքան շնորհապարտ է ազգն համօրէն։»

Տօնական Մեծ Շաբթուան առթիւ, շահեկանութենէ զուրկ չպիտի ըլլայ այն հին յիշատակները քրքրած ըլլալ։ Հինգեարպէյէնտեան քահանայի այն ստուգաբանական տեսութիւնը՝ իմ կողմէս առանց ո եւ իցէ մեկնաբանութեան, ծանօթներու գնահատման ներկայացնելու համար։

Ա. Խ. [illegible]

ԽՄԲ. ԾԱՆ.—Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Ս. Մեսրոպի աւազանի անունն էր Մաշթոց, որ յետ ձեռնադրութեան փոխուեր է Մեսրոպի։ Գալով արաբ. Մուշրիֆ բառին, երբ իսկ Փայլի Իշրաֆի, ասիկա թէ՝ իմաստ թէ պատմութեան տեսակէտով խնդրական է, որովհետև Ե. Դարուն սկիզբն Հայք դեռ եւ Իսլամութեան չյարած Արաբաց հետ հաղորդակցութեան մէջ չէին։ Արդէն Իշրաֆ և Մուշրիֆ անսովոր են, Մուշէրրէֆ ըսել կ'ուզէ, որ Մեսրոպին հետ նմանութիւն չունի։ Եթէ Հ. Հինգեարպէյէնտեան ասորերէնէ վկայութիւն բերէր, աւելի մօտիկ կ'ըլլուէր։ Նոյն բառը Մաշթոց աւելի ընդունելի է, անձնական մը կամ պատուանուն մը իբր յատուկ անուն ի կիր առնուած կրնայ ըլլալ։ Յիշելով որ մեր Ս. Նախնիք ո՛րչափ զբաղեր են Ս. Մեսրոպի անունով ու գործերով, եթէ ուրիշ անուն մը, իսկական անուն մ'ունենար, հարկաւ զէթ մին կ'յուէր ու կ'գրէր։

Օրուան Դիւցազնը

Ս. ՄԵՍՐՈ՛Պ... Այս միակ անունն այս պահուս ամէն շրթանց վրայ է, անոր արձագանգն աշխարհիս չորս կողմերը կ'սաւառնի, ո՛ւր որ Հայ կայ, Հին և Նոր Աշխարհին մէջ հաւասարապէս, միտքերը կ'գրաւէ, սրտերուն բաբախիլ կուտայ և կ'յարուցանէ տաք տաք յոյզերու անդիմադրելի մակընթացութիւն մը, կամ զգացումներու տեսակ մը բանահոսան Նիակարա, որ արտերն ամէն կ'առնէ կը տանի իր յորձնաղաց կոհակներուն հետ։

Ո՞վ է սա։ Դիւցա՞զն մ'է անպարտելի, իշխա՞ն մ'է ձեռնհաս, մեծագործ, աշխարհակալ թագաւո՞ր մը, [illegible] բանակներու հրամայող մեծանուն [illegible] մը, կամ երկրաշատ աշխարհակա՞լ մը արդեօք։ Ո՛չ, ասոնց ո՛չ մին, բայց մէկն է սա այն մարդերէն որոնք, մեծ դէմքեր, Դարերու մէջ դուռ ուրեք կ'երեւին և լուսաշաւիղ կ'գծեն իրենց ետևէն, գիսաւորի մը նման, որ իր լուսանշուող ցոլքերով երկնակամարը կը զգեստէ, սա մեծ տարբերութեամբ որ, անոնց արձակած լոյսը գիսաւորին նման վաղանցիկ չէ, այլ տեւական՝ ո՛չ միայն իրենց դարուն այլ նաև ապագայ Դարերուն համար։ Պարզ կրօնաւոր մը, վարդապետ մ'է այն, կամ այնպիսի մէկն է որուն հարստութիւնը, դիւցազնութիւնը, [illegible] ու աշխարհակալութիւնը մտաւորական աշխարհին մէջ տեղի կ'ունենան։ Այո՛, հոն է որ ի հանդէս բերած է դիւցազնական ջանքեր, իր սուրբ [illegible] գաղափարը, իր ամբողջ կեանքին գերագոյն նպատակն իրագործելու համար, իր մայրենի բարբառը ձուլելու համար մտային կաղապարի մը մէջ, խօսքին որ վերջապէս լոկ ձայն մ'է, որ կը թռի, կ'կորսուի, տալու համար հաստատուն ձեւ մը, որ կ'մնայ և կ'ապրի, այսինքն հնարելու համար այդ ձայներն յաւերժացնող նշաններ։ Ահա՛ [illegible] մը, որուն բանակն Հայ այբուբենքն է և իր զինուորներն են այն գիրերը, զորս անսպառ համբերութեամբ ու երկար տարիներու տաժանաքիրտն աշխատութեամբ ձեռք բերած է, օժտելով այսպէս Հայ բարբառն անբաղդատելի առաւելութեամբ գրաւոր լեզու մ'ըլլալու։ Զի եթէ խօսքը լեզուին մարմինն է, գիրը՝ առանց որուն չկայ հաստատուն գրականութիւն՝ անոր հոգին է, կամ, այլ բացատրութեամբ, գիրը լուսանկարն է խօսքին։ Ուստի, Մեսրոպ, որ մեծահարուստ մէկը չէր, ամենամեծ հարստութիւնը պարգևած է իր լեզուին, ամէնէն աշխարհաշէն իշխանն է Հայ մտաւորական կեանքին և այսու իսկ ամէնէն խաղաղ ու արդիւնաւէտ յաղթանակներն ընծայած է իր հայրենիքին։ Ի սկզբանէ անտի երբ Հայն իբր ազգ գոյութիւն ստացաւ, դարեր ու դարեր [illegible] նա կ'սպասէր անձկանօք այն մեծ մարդուն, որ իր ծոցէն պիտի ելլէր Հայ միտքն յեղաշրջելու, վերանորոգելու, անոր կաշկանդիչ կապերն արձակելու և օտար լեզուներու հարկատուութենէն զայն ազատելու համար։

Մտաւորական այս մեծ յեղաշրջումը ազգն ամենամեծ հրճուանքով ընդունեց և գուրգուրանքով եռանդագին փարեցաւ անոր։ Հայաստանի ամէն կողմերը, յետին գիւղերն անգամ, ուսման ծարաւի ժողովուրդը, մեծն ու փոքրը, հարուստն ու աղքատը, աւագանին ու շինականը սկսան ամենամեծ օգուտն ու հաճոյքը վայելել կարդալու Ս. Գիրքն ու այլ գրքեր, նոր թարգմանուած ու նորագիւտ տառերով, Հայուն սեպհական տառերով խակական Հայերէնով գրուած, ինչ որ միանգամայն քիչ չէր գգուեր իրենց ազգային հպարտութեան արդարացի զգացումը։ Յայտնի է որ գիրը մարդուս կեանքին մէջ առաջին տեղ մը կ'բռնէ, և անկէ զրկուող մը իր կարողութեանց կրնանք ըսել ամենագլխաւորէն զրկուած կարելի է համարիլ։ Խօսք և գիր երկու թեւերն են մտածումին, որոնց միջոցաւ ան իր թռիչքը, խոյանքը կ'առնու դէպ ի բարձրագոյն ոլորտներն իմացականութեան՝ Խօսքը, բանաւոր մարդուն միայն տրուած այն փայլուն կարողութիւնը, որով նա իր նմանին հետ հաղորդակցութեան մէջ կ'մտնէ, կրնայ իր բարձրագոյն կատարելութեան և կարողութեան հասնիլ, մերթ Ոլիմպական բարձրութիւններէ կայծակնացայտ որոտալ, ահեղաձայն փոթորկել Դեմոսթենեսներու, Կիկերոններու, Միրաբոներու, Նաբոլէոններու, Կեսարներու բերնով, պախուցումի մատնուած ժողովուրդ մը ամբողջ նուաճուած իր խանդէն քաշել տանելու համար՝ հեղեղատոյզ գետի մը պէս, իսկ մերթ հեզասահ առուակի մը խոխոջանքին պէս հեշտամբերմամբ Ս. Սահակներու, Ներսէսներու, Ոսկեբերաններու, Պօսիւէներու, Ֆէնըլոններու մեղրածոր լեզուով համոզել, հմայել ու գրաւել ունկնդիրները։ Այսպէս, այո՛, խօսքը կարող է իր թելադրական (suggestif) ազդեցութեամբ մագնիսացնել, իր իշխանութեան տակ առնել շատ մը մարդիկ, սակայն խօսքին տիրապետութիւնը վայրկենական է, վաղանցիկ է և ձայնի վերջին արձագանգներուն հետ անոր ազդեցութիւնը կրնայ մարիլ։ Ուրեմն այդ խօսքը տեւական և անմահացնելու համար անհրաժեշտ է ունենալ գիր։ Մարդկային ուղեղին մէջ խօսքին և գիրին յատկացուած զատ զատ կեդրոններ կան, զատ զատ ծալքեր, գալարներ (circonvolutions cérébrales), որոնք թէ՛ իրարու և թէ ուղեղային միւս կեդրոններու (լսելիք, են.) հետ հաղորդակցութեան դրուած են։ Եւ որովհետև մարդկային ո՛ր և է գործարան մը կամ անոր մասերէն որոշ կեդրոնի մը աճումն ու զարգացումը և հետեւաբար անոր կարողութիւնը համեմատական է անոր [illegible] գործունէութեան աստիճանին, կ'հետեւի թէ ուղեղին գիրի յատկացեալ կեդրոնը երբ բացարձակ անգործութեան մատնուի, իր բնախօսական պաշտօնին կիրառութեան բացակայութեամբ, ան բնաւ չի զարգանար, անոր բջիջները [illegible] կամ ծիւրած (atrophié) վիճակ մը կ'ստանան, որով գիր չգիտցող մարդն այնքա՛ն թանկագին կարողութեան մը օժանդակութենէն զրկուած կ'մնայ առյաւէտ։ Ս. Մեսրոպի պանծալի գիւտին ամենամեծ արժանիքը յայտնի կ'կայանայ որ, ան եկած է այդ պակասաւոր վիճակէն, այդ [illegible] ստրկութենէն վեր առնել լեզու մը, ազգ մը ամբողջ։ Թերեւս կրնայ խորհուիլ թէ՛ օտար լեզու մը ուսանելով անգիր մնալու պակասութիւնը կրնար դարմանուիլ։ Այդ անշուշտ կարելի էր, բայց թողլով սակաւաւոր դիւրամատչելի ըլլալը, օտար լեզու մը միշտ պիտի ունենար օտար, ոչ-ազգային, անհարազատ դրոշմ մը, որ զգալի պիտի ըլլար ո՛չ միայն Հայ տառին, այլ հաւանօրէն նաև ազգային ոգիին վրայ։

Ճիշդ ատոր համար է որ Յունարէնի, Պարսկերէնի, Ասորերէնի հմտացած հաղուագիւտ անձնաւորութիւններ —բացառութիւններ ժողովրդային [illegible] զանգուածին մէջ— անտեսելով այդ լեզուներու այբուբեններուն Հայ լեզուի արտաբերութեան անյարմար ըլլալը, խորապէս կ'զգային պակասն ազգային լեզուին հնչումներուն լիովին պատշաճող այբուբենի մը։ Ուստի, անոնց ամէնէն անուանին, Ս. Մեսրոպ, հայրենասիրական ամենամեծ ծառայութիւնը մատուցած է իր ազգակիցներուն, պատուելով զանոնք անգիր, կամ ուրիշ բառով, [illegible] չարիքներէն, զի ինչպէս իր աշակերտներէն մէկը ըսած է, «ամենայն չարիք [illegible] են»։

Այսպէս ուրեմն Ս. Մեսրոպ Հայաստանի երկրորդ Լուսաւորիչն եղած է, ոչ նուազ մեծ քան առաջինն, զի եթէ Մեծն Գրիգոր ի հոգեւորն կամ կրօնի Լուսաւորիչն է, Մեծն Մեսրոպ ալ Հայ Եզրասն է, և գրերու գիւտով իր լեզուին բերած անգնահատելի ծառայութեամբ, որ դարագլուխ կ'կազմէ, այս մտքերու լուսաւորիչը ազատութեան խաւարին մէջ փայլեցուցած է լոյս մը աննախընթաց, որով ո՛չ միայն Ս. Գրոց Թարգմանութեամբ քրիստոնէական կրօնի ուսումն արմատացնելու մեծապէս աջակցած և Մաշթոցը յօրինելով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը յարդարած է, այլ նաև Հայ լեզուին ուսուցման առած իր նախնական մշակմամբ, մտաւորական աշխարհին մէջ նոր առեղ մը չնորհած է իր ազգին և ազգաց շարքին մէջ ալ պատշաճապէս նշանակած է անոր քաղաքակրթութեան պատուաւոր դիրքը։

Եւ ահա՛ տասն եւ հինգ դարեր անցած են յիշատակաց արժանի այս դէպքէն ի վեր, տասնեւհինգ դա՛ր... այս հսկայ ժամանակամիջոցին մէջ ինչե՛ր տեղի ունեցած են, ի՞նչ փառքեր, ի՞նչ հզօր տէրութիւններ անհետ կորսուած են, ի՞նչ ամուր ու բարգաւաճ քաղաքներ հիմնայատակ կործանած են, և անոնց հսկայական պարիսպներուն և շքեղ պալատներուն աւերակոյտ համայնակուլ դարերու փոշիին տակ ծածկուած, թաղուած է։ Ահա՛ ինչ որ մնացած է սուրի աշխարհակալութիւններէն, մինչդեռ Մեսրոպ Տիգրաններէ ու Արտաշէսներէ գերիվեր՝ տասն և հինգ դարերէ վերջն ալ տակաւին կանգուն է և պիտի մնայ, ցորչափ Հայը գոյութիւն ունենայ երկրագունդիս վրայ։

Գրերու գիւտին այս հսկայական ձեռնարկին մէջ Ս. Մեսրոպի աջակից, զօրավիգ և քաջալերող կ'ունենանք երկու պատուական ու պատմական դէմքեր։ Մին Հայոց մեծ Հայրապետն է, Ս. Սահակ, բազմահմուտ և մեծիմաստ խորհրդակիցը Ս. Մեսրոպի, և անոր չափ փափաքող ու ջանադիր գործին յաջողութեան, որ գրերու գիւտէն անմիջապէս վերջը Ս. Գիրքը իր գործակից Մեսրոպի հետ Հայերէնի թարգմանելով իր ոսկի լեզուով, մեր բազմերախտ Թարգմանիչներու դարը Հայ գրականութեան ոսկեդարն անուանեցաւ, զոր եւ պիտի փափաքէի կոչել աղամանդեայ դար, այնքա՛ն գեղեցիկ արուեստով յղկուած ու փայլփլուն գոհարներով լեցուն է այդ անզուգական գործը, որ Թարգմանութեանց կոչուի։

Այս Ս. Սահակ մեծ Հայրապետն է, որուն համար Խորենացի կ'վկայէ. «Որ մանկանցն [illegible], անմահ գիւտն յիշատակ եթող. իսկ միւս պատմական մեծ դէմքն է ուսումնասէր Թագաւորն Վռամշապուհ, այս Հայ Պերիկլէսը, որ իր բոլոր ազդեցութիւնը ի սպաս դրաւ [illegible] երկարաձիգ աշխատութեան, և՝ բարեգործ ու իմաստուն վեհապետ՝ գիտցաւ մեծապէս աջակցիլ յաջողութեանն այս գործին, որ իր ժողովուրդին անհունապէս օգտակար պիտի ըլլար։ Նաև Ս. Մեսրոպի օգնականներն եղած են իր աշակերտները, Եզնիկ, Յովսէփ, են., որոնք մեծ անուն ունին Հայ մատենագրութեան մէջ։ Գալով Հայ տպագրութեան, որուն չորեքհարիւրամեակը խորհրդաւոր կերպով կ'զուգադիպի գրերու գիւտին հազար հինգհարիւրամեակին, առաջին Հայ գիրքը տպագրած է, կ'ըսուի, Վենետիկի մէջ, 1512—1513ի տարիները, մի ոմն Յակոբ, Մեղապարտ մականուանեալ։ Ասկէ յետոյ, ժէ դարուն, Աստուածաշունչ և Նարեկ կը տպագրուին Ամսթերտամի մէջ, ի ձեռն Հայ տպագրութեան բազմերախտ աշխատաւոր Ոսկան վարդապետի։ Դարձեալ նոյն դարուն մէջ կ'յիշուի Նոր Ջուղայի մէջ Հայերէն գրքերու տպագրող Խաչատուր վարդապետ, որ Հայ Գութթէնպէրկ կոչուելու արժանի հեղինակութիւն և ձեռներէցութիւն ի յայտ կ'բերէ։ Ասոնք և ասոնցմէ վերջը Հայ տպագրութեան ասպարէզ անձինք իրաւունք ստացած են ազգին շնորհապարտ զգացմանց։

Եւ արդ, ամփոփելով խօսքերնիս, մեծ հրճուանքով կ'տեսնենք որ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած բազմադէմ Հայութիւնը, ամէն յարանուանութենէ, ամէն դասակարգէ բոլոր Հայերը միացած, համախմբուած են, կամ այլապէս խօսելով, յարանուանութիւն, դասակարգ, կրօնական, աշխարհական, վերջապէս ամէն տարբերութիւն, ամէն խտիր վերցած, հալած է ազգային մեծագոյն անուն վեհութեան առջև, և ազգն ամբողջ ծնրա-

---

(*). — Ֆրանսերէն Eminence բառին համապատասխանող բառ Հայերէն բառը թէեւ Սրբութիւն կամ Սրբազնութիւն չէ, բայց իբր բարձրաստիճան եկեղեցականի տրուած պատուանուն, գործածական սոյն երկու բառերը [illegible] յարմար տեսանք. Ա. Խ. Գ.